

TERPLÁN ZOLTÁN

A KERESZTES HADJÁRATOK ÉS AZ ÁRPÁD-KORI MAGYAR KIRÁLYSÁG DIPLOMÁCIAI KÖLCSÖNHATÁSAI

„Post hec Andreas Terram Sanctam visitavit ad mandatum pape.”

Jelen tanulmány* célja, hogy felvázolja a latin kereszténységhez tartozó Árpád-kori Magyar Királyság és a keresztes hadjáratok diplomáciai kölcsönhatását 1018-tól, a Jeruzsálem felé Magyarországon át vezető zarándokút Szent István által történt megnyitásától kezdve az 1220-as évekig, II. András Szentföldre vezetett hadjáratának befejezéséig. Mivel a terjedelmi korlátok nem teszik lehetővé a korszak öt keresztes hadjárata egészének részletes áttekintését, ezért három, meghatározó fontosságú eseményt emelnék ki.¹ A Jeruzsálem felé vezető szárazföldi zarándokút megnyitása körüli diplomáciatörténeti áttekintés után az első keresztes hadjárat témáját, hiszen a közel két évszázadig tar-

* Köszönöm Dr. Veszprémy Lászlónak és Dr. Vizi László Tamásnak a tanulmány elkészítésében való szakmai segítségét.

1 A téma része az Árpád-kori Magyar Királyság diplomáciatörténetének, amelyet összefoglalóan Asztalos Miklós 1935-ös középkori magyar külpolitikatörténeti munkája (Asztalos Miklós: *A magyar nagyhatalom I–II. A magyar külpolitika a kezdetektől 1526-ig.* Reprint kiadás, Attraktor Kiadó, Máriabesnyő, 2003.) óta nem írtak meg. Az utóbbi években „Magyarország helye és képe a középkori Európában” 2014-ben az MTA Lendület II. programjában Bárány Attila vezetésével alakult kutatócsoport hiánypótló tanulmányokat írt a középkori Magyarország és Nyugat-Európa kapcsolatainak bemutatásáért: Bárány Attila: „Magyarország helye és képe a középkori Európában”. (A 2014-ben az MTA Lendület II. pályázaton nyertes program célkitűzéseinek ismertetése és kutatócsoportjának bemutatkozása). *Debreceni Szemle*, 2014/3. 268–274.

tó, az egész keresztény világot megmozgató eseménysornak ez volt a kezdete, amely egybeesett az Árpád-ház kiemelkedő uralkodója, I. (Könyves) Kálmán uralkodásának kezdetével. Ezután következik a harmadik kereszties hadjárat diplomáciatörténeti áttekintése, amelyben III. Béla király a középkori magyar történelem sikeres időszakában is kiemelkedően meghatározó politikai szerepet játszott: a magyar uralkodó egy komoly katonai konfliktus lehetőségét is magában hordozó helyzetet oldott meg I. Frigyes német-római és II. Iszaakiosz bizánci császár között. A harmadik téma a II. András vezette ötödik kereszties hadjárat diplomáciatörténeti áttekintése: ez nemcsak az Aranybullát kiadó uralkodó személye miatt jelentős, hanem azért is, mert ez volt a kereszties hadjáratok között az utolsó, amelyben az Árpád-kori Magyar Királyság közvetlenül is részt vett.

A Szentföldre vezetett kereszties hadjáratok

A Szentföld muzulmánoktól való visszafoglalására a latin kereszténység évszázadokon keresztül vezetett kereszties hadjáratokat, vagy, ahogyan néha nevezik, háborúkat 1095 és 1291 között.² Az első kereszties hadjárat krónikásai magát az eseményt az „*iter*” vagy „*peregrinatio*” szóval jelölik, a Szentföldre indulókat pedig vagy „*populus Dei*”-nek, „*Exercitus Dei*”-nek, vagy egyszerűen csak „*peregrini*”-nek nevezik. Ezek az elnevezések rámutatnak, hogy a 11. század

2 A kereszties hadjáratoknak könyvtárnyi az irodalma, itt csak néhányat emelek ki. A Fordham University interneten megjelentetett forrásgyűjteménye, amelyben terjedelmes szakirodalmi összeállítás is szerepel, jól használható: <https://sourcebooks.fordham.edu/sbook1k.asp>, Bozsóky 1995 és Runciman 1999 bibliográfiája a kereszties hadjáratok forrásai és a nemzetközi szakirodalom mellett összefoglalóan tartalmazza a magyar szakirodalmi munkákat is. Megjegyezzük, hogy a kereszties hadjáratok okainak, előzményeinek, céljainak és eredményeinek a megítélése évszázadok óta vita tárgya a történészek között, azonban ez valószínűleg nemcsak azért van, mert a történészek világnézete, felfogása különbözik egymástól, hanem azért is, mert a több évszázadon át tartó kereszties hadjáratok mozgatórugói is összetettek voltak.

végi, 12. század eleji latin kereszténység gondolatvilágában két eszme szorosan egybefonódott: magának a zarándoklatnak a fogalma, és a Szentföld visszafoglalásáért folytatott háború.³ Ez a felfogás azután a 12. és 13. század egyházi felfogásában is megjelent: „jogi tekintetben a keresztes háború a zarándoklat közvetlen folytatása.”⁴

A keresztes hadjáratok korának felfogásában az 1095 és 1291 közötti keresztes hadjáratok elsődleges célja a Szentföld visszafoglalása volt a 7. század óta tartó muzulmán uralom alól, a másodlagos cél pedig az, hogy a latin kereszténység a keleti keresztényeknek segítséget nyújtson, megszüntetendő a 11. század közepe óta tartó egyházszakadást. A keresztes hadjáratok eszmeiségét befolyásolták a Bizánci Birodalom iszlám elleni küzdelmei ugyanúgy, mint az Ibériai-félszigeten a reconquista katonai akciói, illetve az arabok elleni dél-itáliai harcok, amelyek már az arab hódítások kezdete, a 7-8. század óta tartottak. Joggal tarthatjuk találonak Oscar Halecki gondolatát: „Az európai történelemnek azt a korszakát, melyet a köznyelv középkorként emleget, a keresztes háborúknál semmi sem jellemzi jobban”⁵ – az investitúráküzdelmekkel együtt.⁶

Hosszútávon azonban a keresztes hadjáratok nem eredményeztek sem katonai, sem egyházi megoldást: a Szentföldet a muzulmánoktól tartósan nem

3 Azonban csak az 1200-as években, tehát már csak a keresztes hadjáratok későbbi szakaszában sikerült „megkülönböztetni egymástól azokat, akik a Szentföld védelmére indultak, és azokat, akik kegyes céllal kívántak odautazni. Ekkor terjed el a *keresztes háború* és a *keresztes* elnevezés, noha a 15. században még megvan a *'Peregrinatio'* és a *'Peregrini'* kifejezés is, ha ezekről a katonai expedíciókról esik szó.” Sigal 1989, 11–14. Ezt a két eszmét, a zarándoklatot és a muzulmánok elleni fegyveres harcot, amelyet a 11–13. században egynek tartottak, a későbbi korok történészei a reformáció, de még inkább a 18. századi felvilágosodás és liberalizmus eszméitől befolyásolva nemigen értették, vagy pedig félreértették. Ehhez hozzájárult az is, hogy a kereszténység, amely a középkori évszázadok döntő, az emberek életét meghatározó erkölcsi, szellemi norma volt, a liberalizmus előretörése, majd a 20. század totalitárius eszméinek térhódítása következtében háttérbe szorult. Ezért a „*keresztény univerzalizmus*” (Halecki 1993, 123.) gondolkodásmódját, amely mind a latin kereszténységre, mind a keleti kereszténységre egyaránt érvényes volt, a legutóbbi évszázadokban, évszázadban a történészek, a középkor kutatói szintén sokszor nem értették, illetve félreértették.

4 Sigal 1989, 13.

5 Halecki 1993, 161.

6 Matthew 1989, 87.

sikerült visszafoglalni, illetve a latin és az ortodox keresztények között is csak enyhült, de nem szűnt meg az egyházszakadás.⁷

A keresztes hadjáratok 11. századi előzményei Magyarországon, Szent István király és a Magyarországon Jeruzsálem felé vezető zarándokút megnyitása

Jeruzsálem központi helyet foglal el az egyistenhívő vallások történetében. Nincs még egy olyan városa a világnak, amelyet három, csak egyetlen Istent valló hívői szent helyüknek tartanának: a zsidóság (izraeliták), a keresztények és az iszlám hívői is szent városuknak tartják Jeruzsálemet.

„Jeruzsálem, te nagyszerűen épült,
megerősített és (fallal) körülrzárt város!
Odavonulnak a törzsek, az Úr törzsei,
Izrael törvénye szerint,
hogy dicsőítsék az Úr nevét.”⁸

Emiatt is a Szent Városért már a muzulmán hódítás előtt is komoly háború folyt a Bizánci Birodalom és a Szászánida Perzsia között I. Hérakleiosz császár (610–641) és II. Khosroész nagykirály (591–628) uralkodása alatt. 610 és 620 között a perzsa seregek benyomultak a Bizánci Birodalom keleti területeire, egymás után foglalták el jelentős városait, Antiochiát, Alexandriát és 614-ben Jeruzsálemet. A perzsa sereg több tízezer embert megölt a városban, több más templommal és kolostorral együtt lerombolta a Szent Sír bazilikát, a város

7 Akkon 1291-es eleste után több mint 600 évvel később került újra keresztény állam ellenőrzése alá a Szentföld és Jeruzsálem, amikor 1917 decemberében brit csapatok vonultak be a Török Birodalomtól elfoglalt területre.

8 Zsolt 122, 3–4.

környékén a megművelt területeket feldúlta. Zakariás jeruzsálemi pátriárkát a megmaradt lakosság nagy részével együtt Perzsiába hurcolták, és magukkal vitték a Szent Kereszt ereklyéjét is. Hérakleiosz csak több mint egy évtized múlva, 629-ben tudta legyőzni a perzsákat, és győzedelmesen visszavinni a Szent Kereszt-ereklyét Jeruzsálembe.

Néhány évvel később az „első évezred legagresszívabb”⁹ két katonai hadjárata közül az egyik, az iszlám hódítás vette kezdetét. Hérakleiosz császár – akit a Szentföld visszavételére induló francia lovagok és a francia krónikások a 13. században az első kereszties lovagnak tekintettek annak ellenére, hogy abban az időben a Bizánci Birodalmat majdhogynem ellenségnek tartották Nyugat-Európában – nem tudott ellenállni a Mohamed vallását követő seregek támadásának. Damaszkuszt 635-ben foglalták el Omar kalifa katonái, akik egy évvel később, 636-ban a Jarmúk folyónál legyőzték a bizánci sereget, majd több mint egy év ostrom után, 638-ban vonultak be Jeruzsálembe. A muzulmán katonai sikerekben közrejátszott az is, hogy a perzsák elleni közel két évtizedig tartó háborúk alatt kiürült a Bizánci Birodalom kincstára, és az arab támadók ezt a nehéz helyzetet, illetve a bizánci belső problémákat jól használták fel céljaik eléréséhez.¹⁰

A keresztény zarándokok helyzete a muzulmánok által elfoglalt Szentföldön és Jeruzsálemben gyakran volt nehéz, a 11. század elején azonban nemcsak rosszabbra, hanem súlyosra fordult. Az egyiptomi Fátimida kalifa, al-Hákim (996–1021) 1009-ben Jeruzsálemben sok más templommal és kolostorral együtt leromboltatta a Szent Sír bazilikát, a szerzeteseket elűzette, a város muzulmánjait pedig rendelettel arra buzdította, hogy fosszák ki a keresztényeket. Emellett mind a zsidó, mind a keresztény lakosokat „megkülönböztető” jel hordására kötelezte: a zsidóknak láncon egy fából készült borjúfejet, a keresztényeknek pedig egy nehéz rézkeresztet kellett a nyakukban hordaniuk.

Al-Hákim halála után ezek a kor felfogása szerint is kegyetlen törvények, rendeletek megszűntek, és 1027 után tömegével érkeztek a zarándokok Nyugat-Európából a Szentföldre, akik Jézus Krisztus kínszenvedésének, halálának

9 Armesto 2001, 19.

10 Bozsóky 1995, 28.

és feltámadásának 1000. évfordulóját szerették volna Jeruzsálemben megünnepegni. Ennek azonban komoly előfeltétele volt, hogy már ne csak a tengeren át lehessen megközelíteni Jeruzsálemet és a többi keresztény szent helyet, hanem szárazföldön is.

„Abban az időben pedig a magyarok népe, amely a Duna vidékén élt, királyával együtt Krisztus hitére tért. Az ő királyuknak, akit a keresztségben Istvánnak neveztek, s méltán {tekintettek} a legkeresztényibbnek, [...] Henrik császár saját nőtestvérét adta feleségül. Ebben az időben szinte mindenki, aki Itáliából és Galliából Jeruzsálembé, az Úr sírjához vágyott menni, a hullámzó tengeren át vezető megszokott útvonalat mellőzni kezdte, s e király hazáján keresztül kezdett áthaladni. Ő pedig mindenkinek igen biztos útviszonyokat biztosított, s mindazokat, akikkel csak találkozott testvérként fogadta, s nekik hatalmas ajándékokat adott. Ettől a kegyességtől indítatva nemesek és közrendűek mérhetetlen tömege ment Jeruzsálembé.”¹¹

Rodulf Glaber burgundiai származású szerzetes történeti könyvében sokszor pontatlanul írja le az eseményeket, ebben a részletben azonban nem téved: a 11. század elején „szinte mindenki” aki Nyugat-Európából Jeruzsálem, a Szentföld felé igyekezett, a „tengeren át vezető megszokott útvonalat mellőzni kezdte”.

Történészeink már Pauler Gyulától, a 19. század végétől kezdve Szent Istvánhoz kötötték a Jeruzsálem felé vezető zarándokút megnyitását,¹² ami első sorban nem a nyugat-európai kereszténység igénye volt, hanem Szent István király belső indíttatású döntése.

Györffy György szerint akkor nyílhatott meg a zarándokút, amikor befejeződött a bizánci–bolgár háború és Bulgária a Bizánci Birodalom része lett. Ennek a háborúnak a befejező szakaszában, 1018-ban II. Baszileiosz (976–1025) és Szent István katonai és politikai szövetséget kötöttek a bolgár trónra gyilkossággal került cár, Iván Vladiszláv (1015–1018) ellen. Szent István a Balkánra vonult, ahol találkozott a bizánci császárral, majd közösen legyőzték a bolgár cárt. „A bolgár hadjárat befejezése azt jelentette, hogy Magyarország híd lett a német-római és görög-római császárság között. A népvándorlás óta

11 Az államalapítás korának 1999, 185–186.

12 Pauler 1899a, 69.

Európa vérkeringéséből kikapcsolódott 'Pannónia' Nyugat és Kelet között a fő szárazföldi ütőér lett, amelyen anyagi javak és eszmék áramoltak, hogy az eladig félreeső Magyarországot Európa szerves részévé avassák.”¹³

Ez a döntés Kristó Gyula véleménye szerint is – amely egybecseng Györffy György megállapításával – 1018 körül történhetett meg: „Az egyik legnagyobb szolgálat, amit István a keresztény egyháznak tett, a Magyarországon átvezető jeruzsálemi zarándokút megnyitása volt. Korábban a Szentföldre igyekvők a sokkal kockázatosabb tengeri úton jutottak csak el céljukhoz, mivel a Kárpát-medencei átkelés még a 11. század első két évtizedében is veszélyes volt. [...] Úgy tűnik, 1018 tájától (amikor a Balkánon is normalizálódtak a viszonyok, a bizánci-bolgár háború véget ért) nyílt lehetőség a biztonságos áthaladásra Délkelet-Európán.”¹⁴

Ezzel a 11. század eleji történelmi eseménnyel kezdődött az Árpád-kori Magyar Királyság részvétele a latin kereszténység szentföldi zarándoklataiban. Ezek a zarándoklatok egyfajta előzményei voltak a keresztes hadjáratoknak, amelyekben Magyarország részvétele közvetlenné vált a keresztes katonai akciókban annak ellenére, hogy az első két keresztes hadjárat alatt ismereteink szerint nem csatlakoztak a Szentföldre igyekvőkhöz. James Ross Sweeney szerint ez egyfajta „*passzív*” magatartás volt, amelyet szerinte 1169 és 1217 között váltott fel Magyarország „*aktív*” korszaka a keresztes hadjáratok történetében.¹⁵

Azonban talán pontosabb úgy megkülönböztetni a keresztes hadjáratok és az Árpád-kori magyar állam diplomáciai és katonai kapcsolatait, hogy ezek *közvetlenek* vagy csak *közvetettek* voltak-e? A Jeruzsálem felé vezető zarándokút megnyitásától kezdve egészen az 1220-as évek elejéig Magyarország *közvetlenül* vett részt mind a zarándoklatokban, mind 1095-től kezdve a keresztes hadjáratokban. Ugyanis nemcsak fegyverrel lehetett részt venni ezekben az eseményekben, hanem segítséget nyújtva a zarándokoknak, illetve fegyveres lovagoknak céljuk elérésében, legyen az a cél keresztényien békés vagy a korszak szemléletéből fakadóan erőszakosabb.

13 Györffy 1983, 289.

14 Kristó 2001, 97.

15 Sweeney 1984, 114.

Ez a közvetlen diplomáciai és katonai kapcsolat az 1220-as évek elejétől kezdve egészen 1291-ig, Akkon elestéig már csak közvetett volt – például Szent Erzsébet férje II. Frigyes császár vazallusaként csatlakozott a keresztes hadjárat-hoz –, tehát az 1018 és 1220 közötti két évszázad eseményeihez képest megváltoztak a viszonyok: a Magyar Királyság területe és királyai már nem voltak közvetlenül érintve a 13. századi utolsó három keresztes hadjárat eseményeiben.

Kálmán király és az első keresztes hadjárat

Elsőnek II. Orbán pápa (1088–1099) gondolt el egy olyan fegyveres zarándoklatot a Szentföld muzulmán uralom alóli felszabadítására, amely meg is valósult.¹⁶ A nyugati kereszténység komoly problémái mellett Orbán odafigyelt a keleti kereszténység gondjaira is, hiszen az 1054. évi Konstantinápolyban történt kiközösítések, majd a Bizánci Birodalom 1071-es manzikerti veresége új helyzetet teremtettek a kereszténységen belül. A súlyos politikai állapotokat meg akarta szüntetni mind II. Orbán pápa, mind I. Alexiosz császár. Első lépésként Orbán 1089-ben a melfi zsinaton feloldozta a császárt a még VII. Gergely pápa által kihirdetett kiközösítés alól. Ezt követően Alexiosz biztosította a pápát, hogy Konstantinápolyban a latin keresztények szabadon végezhetik miséiket a saját szertartásrendjük szerint. A teológiai kérdéseket, amelyek sok problémát vetettek fel, bölcsen kerülték, így Alexiosz eltávolodott az ellenpápától annak ellenére, hogy a bizánci főpapságnak III. Kelemen támogatása volt az érdeke.¹⁷

Ezek után került sor 1095 tavaszán a piacenzai zsinatra, ahol Alexiosz követői katonai segítséget kértek a nyugati keresztényektől.¹⁸ Nemcsak a Szentföld nehéz helyzetére utaltak a bizánciak, hanem arra is, hogy abban az időben a

16 II. Orbán pápa és a keresztes hadjáratok kapcsolatáról részletesen: Runciman 1999, 90.

17 Runciman 1999, 91.

18 Runciman 1999, 93; Duroselle 1991, 143.

szeldzsuk hatalom a válság jeleit mutatta, meggyengült, katonailag sebezhetőbbé vált. A pápa azonnali katonai segítségben gondolkodott, abban, hogy a keresztény lovagok erejét egységes hadban kell összefogni: ezt a tervét az ugyanazon év novemberében Clermontban tartott zsinaton mondta el II. Orbán.

„Szükséges ugyanis, hogy Keleten lakozó testvéreiteknek, kiknek oly sokszor kért segítségetekre szükségük van, sietve segílyt vigyetek. [...] Ezért könnyörögve kérlek titeket, de nem is én, hanem az Úr, hogy minden rendű embernek, lovasnak és gyalogosnak, szegénynek és gazdagnak egyaránt ti, Krisztus hírnökei, sietve mondjátok el, [...] a keresztényeknek idejében vigyenek segítséget. [...] Akik akárhányszor meg nem engedett módon a hívők ellen szoktak harcba szállni, induljanak most a hitetlenek ellen olyan harcba, melyet méltó elkezdni, és amelyet győzelem koronáz. Legyenek most lovagok azok, akik eddig rablók voltak. Most joggal harcolnak a barbárok ellen azok, akik azelőtt testvéreik és rokonaik ellen küzdöttek.”¹⁹ II. Orbánnak a Clermont-i zsinaton elhangzott beszédének, felhívásának nem várt visszhangja támadt, először természetesen a francia területeken, hiszen a pápa francia volt és a zsinatot is a Francia Királyságban tartották, majd a német területekre is eljutott a fegyveres zarándoklatra felhívás híre.²⁰

A következő évben, 1096-ban induló első kereszties hadjárat két időpontban szerveződött Európa különböző területein. Először tavasszal a Loire és Rajna mentén, majd a nyár elején Nyugat-Európa egyéb területein is. Az előbbi „spontán” alakult ki, az utóbbi katonailag szervezeten a pápa indulási időpontjához, 1096. augusztus 15-ének, Szűz Mária mennybevételének az ünnepéhez kapcsolódott.²¹ Éppen az időbeli különbségekből fakadt, hogy a Jeruzsálem felé haladó zarándokúton, amely Magyarországon át vezetett Konstantinápoly felé, már 1096 májusában megérkeztek a magyar határhoz a „népi keresztiesek”, de a magukat az augusztus 15-i induláshoz tartó lovagseregek csak szeptember második felében érkeztek Mosonhoz, illetve a horvát területekhez.

19 Foucher de Chartres: *Gesta Francorum Hierusalem Peregrinantium*. Fordítása: Szöveggyűjtemény 1999, 206–207.

20 Bozsóky 1995, 44.

21 Veszprémy 1999, 131.

Ebben az időben, a Nyugat-Európa felől érkező keresztetek megérkezése előtt, 1095 nyara és 1096 tavasza között a Magyar Királyságban mozgalmas politikai események történtek. 1095 július végén meghalt Szent László király, aki a magyar trónt fiatalabb unokaöccsére, Álmos hercegre hagyta, akit még korábban Horvátország királyává tett. Kálmánt, idősebb unokaöccsét püspök-ké nevezte ki, azonban Kálmán még Szent László életében, 1095 első felében Lengyelországba távozott híveivel, ugyanis szövetségeseket akart szerezni, hogy mégis ő legyen a király az elsőszülöttség jogán. Álmos herceg híveivel Magyarországon maradt, de nem koronáztatta meg magát, legalábbis erről nem tudósítanak a források. Inkább az a valószínű, hogy a két fiatalember (Kálmán 23–24 éves lehetett, Álmos, az öccse pedig 20–21 éves) hívei tárgyalni kezdtek egymással. A tárgyalások eredményhez vezettek és 1096 tavaszán megegyezett a két herceg egymással anélkül, hogy fegyverrel harcoltak volna egymás ellen.²² Ezt követően Kálmánt királlyá koronázták, Álmos pedig megkapta a Szent László alatt betöltetlen, de korábban már ismert tisztséget, a dukátust. A nem sokkal később bekövetkező események ismeretében kijelenthetjük, hogy ez a megállapodás a Magyar Királyság szempontjából nagyon fontos volt, ugyanis nagyon súlyos lehetett volna az a helyzet, ha úgy érkeznek az ország nyugati határaihoz az első keresztet hadjárat résztvevői, hogy Magyarországon belső háború dúl, illetve ha Kálmán politikai megállapodás nélkül koronáztatja magát királlyá, és kénytelen lett volna hónapokon át úgy figyelni a keresztet hadak átvonulására, hogy közben attól tart, Álmos hátba támadja és a trón megszerzésére tör.²³

1096 május eleje és augusztus vége között öt nagyobb csoportban fegyveres, illetve fegyvertelen zarándokok tizezrei vonultak át Magyarországon.²⁴ Az első keresztetek május elején értek a nyugati magyar határra, az ötödik, gróf

22 Makk 1996, 139.

23 Magyarország története 1987, 948.

24 Először „Nincstelen” Walter és az általa vezetett keresztetek, akit a német források „Walter Habenichts”-nek, a francia források pedig „Gautier Sansavoir”-nak neveznek. A következő Amiens-i Péter, Pierre L’Ermite, magyarul „Remete” Péter és az őt követők, majd Volkmár német „kalandorlovag” és serege. A negyedik csoport a Gottschalk pap, Remete Péter „tanítványa” vezetésével érkezők, és végül gróf Emich von Leiningen és a francia Guillaume, „meluni vicomte” által vezetett csoport.

Emich von Leiningen és a francia Guillaume, „meluni vicomte” által vezetett csoport július közepe körül. Az akkoriban trónra lépett fiatal I. Kálmán ennek az első csoportnak mint egyszerű zarándokoknak szabad átvonulást és – természetesen fizetség ellenében –, élelemmel ellátott piacokat biztosított a Magyarországon átvezető, az 1010-es évek vége óta használt zarándokúton: azonban sem ők, sem az utánuk érkezők nem úgy viselkedtek ahogy azt várták tőlük. A következő csapat, Amiens-i Péter keresztesei ugyanúgy megkapták Kálmán barátságos engedélyét az átvonulásra, azzal a kiegészítéssel, hogy a fosztogatókat meg fogja torolni a magyar király. A keresztések átvonulva Magyarországon Zimonyt ostromolni kezdték: a külföldi források szerint több ezer zimonyi magyart, katonát és lakost egyaránt, megöltek, a városban talált állatokat, értékeket pedig elosztották egymás között, majd miután Kálmán kikergette őket az országból, bizánci területen folytatták a rablást, pusztítást és zsákmányolást.

A magyar határhoz nyugat felől érkező újabb keresztések csoportjait Volkmár vezette, akinek a származásáról nem tudunk semmi biztosat.²⁵ Már a Rajna-vidéken rossz hírt szereztek maguknak, majd Prágában június végén elkezdtek legyilkolni a zsidókat annak ellenére, hogy Kozma püspök és a világi hatóságok erélyesen felléptek ellenük. Ezután észak-nyugati irányból hatoltak be Magyarországra területére, ahol azután a magyar sereg Nyitránál szétverte és felmorzsolta őket: vezetőjükkel, Volkmárral nem tudni, hogy mi történt.

A következő kereszties sereg Gottschalk pap, Péter tanítványa által vezetett volt, amely június közepén ért Regensburg felől Mosonhoz, tehát néhány nappal azután, hogy Kálmán csapatai leszámoltak Volkmár seregével. Bozsóky Pál Gerő szerint kértek ugyan engedélyt, de azt meg sem várva a megszokott zarándokúton bevonultak az országba, majd Volkmárékhöz hasonlóan ők is ugyanazt akarták folytatni, amit már Magyarországtól nyugatra elkezdtek: a rablást, fosztogatást, emberek leöldösését. Azonban itt nem a zsidókat támadták meg, hanem a magyar lakosságot, ahogy a krónikás Guibert de Nogent apát írta: „Fiaink, bár idegenek voltak {Magyarországon} az örület oly csúcsára jutottak, hogy a vidék népét lábukkal tiporták. A magyarok, mint jó keresztény a kereszt-

25 Bozsóky Pál Gerő „kalandorlovag”-nak tartja, Bozsóky 1995, 47.

ténynek, szívesen árulták portékáikat, de kielégíthetetlen zarándokaink, feledve az irányukba tanúsított vendégszeretetet, minden ok nélkül harcba keveredtek vendéglátóikkal, azt hívnén, hogy azok olyan jámborak, hogy nem mernek majd ellenkezni. Így hát gyalázatos módon felgyújtották a nyilvános magtárakat, megbecstelenítették a lányokat és elrabolták a feleségeket, a férfiak szakállát levágták, vagy tüzes jellel bélyegezték meg őket. Ettől fogva szó sem esett arról, hogy megvásárolják az életben maradáshoz szükséges holmikát, hanem mindenki teljes hévvel vetette bele magát a rablásba és a vérontásba, ehhez hasonló jelszavakat kiáltozva: – És majd ezt tesszük a törökökkel {muzulmánokkal} is.”²⁶

Ezek után a magyar sereg Gottschalk seregét csellel legyőzték, bekerítették és fegyverletételre kényszerítették, majd lemészárolták őket: Gottschalk Mosonnál kimenekült az országból.

A következő, egyben utolsó „népi” keresztes sereg ugyanebben az időben érhetett a Magyar Királyság nyugati határához: Emicho leiningeni gróf németekből és franciákból álló igen nagylétszámú serege a Rajna-vidéket pusztította májusban, júniusban. Ölték, fosztogatták Mainz, Köln, Trier, Metz érseki és püspöki városainak zsidó lakosságát, majd ezt követően, július elején indultak a magyar határhoz. Az Emicho gróf vezette seregben francia lovagok is voltak, vendeuili Clarambald, La Fère-i Tamás és a leghírhedtebb, Vilmos, „az ács”, meluni vicomte. Ők Moson várát vették ostrom alá, de a magyar sereg Kálmán vezetésével nyugati irányba kiűzte őket az országból.²⁷ Többen, akik a franciák közül megmenekültek és nem tértek haza, így Vilmos lovag is, csatlakoztak a Szentföldre akkoriban, augusztus végén, szeptember elején induló rendezett és fegyelmeltebb lovagseregek valamelyikéhez.

A május eleje és augusztus vége közötti időszak első keresztes csapatai után megérkezett az a két lovagsereg is Magyarország nyugati, illetve Horvátország déli határaihoz, amelyek II. Orbán pápának az indulásra kitűzött napján, 1096. augusztus 15-én keltek útra a Szentföld felé. Az első lovagsereg, amelyik ősszel

26 Idézi Foss 2000, 86.

27 Emicho gróf és a németek ezután a csúfos kudarc után hazatértek, csakúgy, mint a franciák jórésze, akiket „gúnykacajjal és azzal a szójátékkal fogadtak otthon, hogy Jeruzsálembé akartak menni és csak aratásra – *Miosson, Mosony* – jutottak.”

a magyar határhoz ért, és amelyben természetesen nemcsak katonák, nemesek, gazdagok és előkelők voltak, hanem szegény, egyszerű sorsú, fegyvertelen férfiak, nők, gyerekek, Godefroy de Bouillon irányítása alatt érkezett.²⁸ Két testvére is vele együtt vette fel a keresztet: fiatalabb öccse, a Jeruzsálemi Királyság első uralkodója, Balduin, feleségével és gyermekeivel vele tartott, idősebb öccse, III. Eustache, Boulogne grófja pedig tengeren indult útnak.

Kálmán a kereszteseikkel kapcsolatos rossz tapasztalatai miatt tárgyalásra hívta a lovagsereg vezetőit, ahol megállapodtak a Magyarországon való átkelés feltételeiről. A tárgyalásokat a keresztések részéről Ascha gróf vezette, aki régebről ismerte Kálmán királyt, így nyilván bíztak egymásban. Kálmán először arról győzte meg a keresztéseket, hogy nem a keresztények elleni ellenségessége miatt verte szét a „népi keresztések” csapatait, hanem jogos önvédelemből, másodjára pedig biztosítékot kért a Bouillon herceg vezette seregtől, hogy az előző hónapokban történt rablások, fosztogatások, gyilkosságok nem fognak megismétlődni. A kereszties sereg küldöttségével megegyeztek, hogy a herceg öccse, Balduin és családja túszként Kálmán mellett marad addig, ameddig a had Zimonynál át nem kel a Száván bizánci területre, ennek fejében a pénzükért megfelelő piacokat biztosítanak a számukra Soprontól Zimonyig. Balduin először nem akarta elvállalni a tús szerepét, végül azonban a családjával együtt átment Kálmán táborába.²⁹

Ezt követően a Bouillon herceg vezette sereg minden baj, összetűzés, jelentősebb probléma nélkül vonult át az országon: igaz ugyan, hogy a Duna bal partján a magyar királyi sereg figyelte minden lépésüket és ez nyilván elég volt visszatartó erőnek. Zimonynál, a szávai átkelés előtt öt napot pihentek a Magyarországon átvonult keresztések, majd megkezdték az átkelést bizánci terü-

28 Ezek a keresztések mindenféle komolyabb bonyodalom nélkül szerveződtek, indultak és vonultak végig Lotaringiából a magyar határig. Maga a vezér Alsó-Lotaringia hercege volt, anyai ágon Nagy Károlytól származott és már közel járt ötvenedik életévéhez. IV. Henrik híve volt, ugyanakkor feltétlenül jó kereszténynek tartotta magát és természetesnek tartotta, hogy a pápa felhívására ő is elindul a Szentföld felszabadítására. 1099-ben, Jeruzsálem bevétele után ő lett a „Szent Sír őrzője, „*Advocatus*”, mert nem volt hajlandó arra, hogy Jeruzsálemben királyként uralkodjon.

29 Bozsóky 1995, 50–51; Borosy 1996, 22–23.

letre. Kálmán király a hercegtől és a túszoiktól békecsók váltásával búcsúzott, és ajándékokat adott a Szentföld felé igyekvő vezéreknek. Az 1099-től fennálló Jeruzsálemi Királyság első két meghatározó egyénisége, Godefroy de Bouillon, és öccse, Balduin tehát minden gond és probléma nélkül kelt át Magyarországon, sőt barátságban váltak el a fiatal Kálmán királytól.³⁰

A másik lovagsereg szintén olyan területen vonult át, amely Szent László horvátországi hódítása óta a Magyar Királysághoz tartozott. Az 1096 októberében a dél-francia területekről induló keresztes seregnek két ugyanolyan jelentőségű vezére volt, mint annak, amely a Magyarországon át vezető zárandókúton vonult. Ezzel a sereggel tartott ugyanis Adhemar, Le Puy püspöke, akire II. Orbán pápa rábízta a keresztes hadjárat vezetését, és IV. Rajmund, Toulouse grófja, vagy inkább – ahogy magát nevezte – Saint-Gilles grófja, aki akkoriban már hatvan év körüli idősebb férfi volt. Ő maga korábban arra számított, hogy II. Orbán megbízza a keresztes hadjárat katonai vezetésével, de ez nem történt meg. Abban viszont bízott, hogyha Adhemar püspökkel együtt megy Jeruzsálem felé, akkor előbb vagy utóbb szükség lesz az ő katonai vezetésére. A dalmát hegyek között így is történt: az ott élő „műveletlen, vad, tolvaj és gyilkos” népek, ahogy Tyrusi Vilmos jellemezte ezeket a népcsoportokat néhány évtizeddel későbbi munkájában, többször megtámadták a kereszteseket.³¹

Közel negyven napon át vonultak ezen a „hegyes, járhatatlan és sivár országban” ahogy azt egy másik krónikás, Raimond D’Agiles írja,³² azonban Raimund grófnak köszönhetően nagyobb veszteségek nélkül értek el Durazzóba. A sereggel sok dél-francia nemes, pl. Rambald, Orange grófja, Montpellier-i Vilmos, és egyházi ember, pl. Vilmos, Orange püspöke tartott. Durazzónál értek bizánci területre, és onnan folytatták az útjukat az ókori Via Egnatián keresztül Konstantinápolyba.³³

A korabeli Magyarország lakosságának és a keresztesek létszámának becült arányait egymás mellé állítva megállapíthatjuk, hogy az akkori Magyar-

30 Pauler 1899, 196–200; Runciman 1999, 120–122.

31 Idézi Szamota 1891, 24.

32 Idézi Szamota 1891, 23.

33 Pauler 1899a, 198–199; Runciman 1999, 130–131.

ország népességének kb. az egytizede, közel százezer ember vonult keresztül békésen, vagy harcolt, dúlt és fosztogatott ebben a hat hónapban, 1096 májusa és októbere között. Ekkora tömeget ellátni, katonailag és diplomáciailag kezelni nem volt kis teljesítmény, hiszen a keresztésekkel szemben nagyon ellenséges IV. Henrik német-római császár sem tudta megakadályozni a Rajna-vidéki területen történt pusztításokat. Álmos herceghez írt levelében örült Kálmán győzelmének a rabló, zsákmányoló „népi” keresztések felett, és azt szerette volna, hogy ne álljon meg a keresztések üldözésével Magyarország nyugati határainál, hanem folytassa tovább Bajorországban, Welf bajor herceg ellen: ezt azonban Kálmán, II. Orbán és a Pápaság híve természetesen nem tette meg.³⁴

A fiatal magyar király erélyes és rátermett uralkodó volt, aki megvédte a Magyar Királyság területét és alattvalóinak érdekeit, ahogyan ezt Györffy György pontosan meg is fogalmazta: „Kálmán rögtön uralkodása első évében beleszóppent az akkori világpolitikai eseményekbe, és olyan példaszerűen állta meg a helyét, hogy a keresztések történetírói kilenc évszázada az elismerés koszorújával adóznak neki.”³⁵

III. Béla király és a harmadik kereszties hadjárat

Szaladin szultán, aki a 12. század második felének legtehetségesebb diplomataja, bátor és okos hadvezére volt a muzulmán területeknek, az 1180-as évek eleje óta folyamatosan támadta a Szentföldi kereszties államokat.³⁶ A Jeruzsálemi Latin Királyság, amióta nem tudott szövetségre lépni Manuel bizánci császárral, az állandó széthúzás, politikai ellentétek válságai között sodródott. IV. Balduin király (1174–1185) fiatalon, alig 24 évesen halt meg, a kis V. Balduin (1185–1186) 9 évesen. A trón betöltése körül pártharcok, főúri összeesküvések

34 Magyarország története 1987, 946.

35 Magyarország története 1987, 947.

36 Bozsóky 1995, 78–82.

zajlottak. Nehezítette a belső helyzetet az is, hogy nem volt megfelelő katonai vezetése a Szentföldi kereszties seregeknek. Ez vezetett végül az 1187. július 4-én Hattinnál bekövetkezett keresztény vereséghez, ami hosszútávon végzetesnek bizonyult, és elindította a Szentföld muzulmán visszafoglalását. A győztes Szaladin szeptember 17-én Jeruzsálem alatt volt: rövid ostrom és alkudozás után október 2-án bevonult a városba. Igaz, hogy nem volt vérfürdő, mint a keresztiesek ostroma után 1099 nyarán, de akiket nem tudtak váltságdíjért kiszabadítani a keresztények közül, azok rabszolgapiacokra kerültek.³⁷

Jeruzsálem elestének a hírére másképpen reagáltak Bizáncban és másképpen Nyugat-Európában. II. Iszaakiosz császár, III. Béla veje, „gratulált” Szaladinnak a hattini győzelemhez és Jeruzsálem bevételéhez, Nyugat-Európában ugyanakkor tragikusan és megdöbbenve fogadták a híreket, és késlekedés nélkül megkezdték a harmadik kereszties hadjárat megszervezését. Ezt az 1187. december 19-én megválasztott III. Kelemen pápa kezdte el. Kelemen először I. Frigyes császárral akarta felvenni a kapcsolatot, Józsiás tyrusi érsek pedig a francia és az angol királyokhoz igyekezett. Azonban a hír már Franciaországba érkezése előtt megelőzte az érseket: II. Henrik idősebb fia, Richárd, Poitou grófja időközben már fel is vette a keresztet.³⁸

Amíg az érsek Nyugat-Európában szóban mondta el a Szentföld tragikus sorsát, addig Montferrat-i Konrád, Tyrus védője, levelet írt a nyugat-európai fejedelmeknek, köztük III. Bélának, a magyar királynak is, amelyben felszólítja őket, hogy azonnal induljanak a Szentföld védelmére.³⁹

1188 januárjában Gisors-ban II. Henrik és II. Fülöp „Normandia és a francia királyi föld határán, egy hatalmas szilfa alatt, hol a két ország uralkodói már régi időktől fogva találkozni szoktak, összejöttek, megölelték egymást és felvették a keresztet”.⁴⁰ Józsiás érsek itt tárgyalt a két királlyal, hogy kössék meg a közöttük évek óta tartó háborút lezáró békét, és minél gyorsabban induljanak Jeruzsálem visszavételére. A két király megegyezett egymással, és külön-külön

37 Runciman 1999, 604–612; Bozsóky 1995, 82–85.

38 Runciman 1999, 645–646; Bozsóky 1995, 86.

39 III. Béla emlékezete 1981, 75.

40 Pauler 1899 b, 1.

ún. „Szaladin-tizedet” vetettek ki a hadjárat költségeire. Az érsek ezt követően visszaindult a Szentföldre, és úgy gondolta, hogy a keresztes hadjárat nemso-kára meg fog indulni. II. Henrik is ugyanígy gondolta, mert még 1188-ban le-velet írt III. Bélának, amelyben az angol keresztes sereg Magyarországon való átvonulásához kért engedélyt és segítséget, aki ezt természetesen jó keresztény királyhoz illően és a keresztes seregeket fogadó elődeihez hasonlóan megígérte még az ugyanebben az évben írt válaszlevelében.⁴¹

Azonban rövidesen II. Henrik és II. Fülöp között kiújultak a harcok, Ri-chárd elpártolt apjától és a francia király mellé állt. Az idős II. Henrik nem tudta elviselni ezeket a megpróbáltatásokat, és 1189. július 6-án Chinonban meghalt. Fia, Richárd és II. Fülöp, III. Béla sógora később nem a Magyaror-szágon át vezető szárazföldi, hanem a tengeri utat választották mikor keresztes fogadalmuk megvalósítására a Szentföldre indultak.

Viszont 1189 nyarán, mikor II. Henrik meghalt, I. Frigyes német-római csá-szár Magyarországon vonult át, majd Barancs környékén, bizánci területen vonult tovább német keresztes seregével Konstantinápoly, illetve Jeruzsálem felé. Amióta I. Frigyes fiatal sváb herceggént visszatért a második keresztes hadjáratból, min-dig vissza szeretett volna térni a Szentföldre, hogy sikeres hadjáratot vezethessen a muzulmánok ellen. 1188. március 27-én, Mainzban közel 70 évesen vette fel újra a keresztet. Több mint egy éven keresztül készült az útra, mielőtt 1189 május elején a vezetése alatt álló német keresztes sereg útnak indult. Idősebb fiára, Hen-rikre, a későbbi VI. Henrik császárra bízta a Német-Római Birodalom irányítását, fiatalabb fiát, Sváb Frigyest magával vitte a hadjáratra. Levelet írt mindazoknak az uralkodóknak, akiknek a földjén át akart kelni: III. Bélának, II. Iszaakiosz csá-szárnak, sőt a myrokephaloni győztes Kilidzs Arslán szultánnak is.⁴²

Béla az előző évek Frigyessel szembeni rossz tapasztalatai alapján óvato-san készült a német keresztesek átvonulására, de természetesen engedélyt adott cserébe azért, hogy fegyelem lesz a seregben. Ugyanígy segítséget ígért és en-

41 Árpád- és Anjou-kori levelek 1960, 105.

42 Az idős császár levelet írt Szaladin szultánnak is: 1189 novemberére párviadalra hívta ki, s követelte, hogy adja vissza a szultán az elfoglalt szentföldi területeket a keresztényeknek. Szaladin válasza udvarias volt, de elutasító: elengedi a frank foglyokat, visszaadja a tulajdo-nosaiknak a szentföldi apátságokat: ennél többre csak háború árán volt hajlandó.

gedélyt adott Kilidzs Arszlán is, II. Iszaakiosz küldöttsége pedig Nürnbergben tárgyalt I. Frigyesel az átvonulás feltételeiről.⁴³ Arnold lübecki apát leírása szerint Frigyes a magyar határ előtt, Bécsnél több száz fegyelmetlen embert visszaküldött a hazájába, majd a kereszties sereg május 24-én érkezett Magyarország nyugati határaihoz. Május 29-én megünnepelték pünkösöd napját, majd május 31-én lépték át a magyar határt. Béla „követei útján örömmel fogadta őt, készségesen megnyitotta előtte az ország bejáratát, s megígérte, hogy mindenféle árut tetszésük szerint megvásárolhatnak.”⁴⁴ Esztergomban négy napig tárgyaltak egymással az uralkodók és megerősítették, hogy a német keresztiesek békésen fognak átvonulni Magyarországon. Béla, aki tartott Frigyesestől, nyilván a vendégszeretetnek és a több napos tárgyalásnak az eredményeképpen el tudta érni, hogy komolyabb incidens, fosztogatás nélkül vonultak át az országon a német keresztiesek. Pedig az átvonulás igen sokáig tartott, jó öt hétig, mert a két uralkodó több napot töltött nemcsak tárgyalással, hanem vadászattal is.

Még Esztergomban, az ünnepélyes fogadáson Margit királyné pompázatos ajándékot adott Frigyesnek, amiért cserébe azt kérte Frigyesestől, hogy próbálja meg elérni a császár, hogy Béla engedje szabadon több mint tíz éve börtönben raboskodó öccsét, Gézát, akit Béla még megkoronázása táján, 1173 körül vetetett börtönbe összeesküvés vádjával.⁴⁵ Frigyes császár teljesítette a királyné kérését, és tárgyalt Géza ügyéről Bélával. Végül megegyeztek Géza szabadon bocsátásáról: „A király {III. Béla}, aki oly nagy tisztelettel fogadta a császár urat, semmivel sem akarván őt megszorítani, annak kérésére nemcsak szabadon bocsátotta fogságából a testvérét, hanem még úgy intézkedett, hogy az a rendelkezésére átengedett kétezer magyarral az út előkészítése és megmutatása céljából a császár előtt haladjon.”⁴⁶

Béla szabadon bocsátotta öccsét, de nyilván ennek az volt a feltétele, hogy hagyja el az országot, amire jó alkalom kínálkozott: Géza egy kisebb sereggel csatlakozhatott a német keresztiesekhez. Ez a kétezer ember kevés volt arra,

43 Runciman 1999, 649–650.

44 III. Béla emlékezete 1981, 75–76.

45 III. Béla emlékezete 1981, 77.

46 III. Béla emlékezete 1981, 77.

hogy esetleg Géza Béla ellen forduljon, ugyanakkor Frigyes szemében nem tűnt bántóan kevésnek a magyar keresztések létszáma, akik között tíz főrangú is volt: a kereszties hadjáratok addigi történetében ez volt az első eset, hogy magyar keresztiesek csatlakoztak egy Szentföldre induló hadjáratához.

Mielőtt a Frigyes vezette német keresztiesek átkeltek bizánci területre, jó politikai viszony alakult ki a két uralkodó között: Béla még Esztergomban, majd Szalánkeménél több szekér lisztet adományozott a keresztieseknek, és négy, ajándékokkal megrakott tevét a császárnak, aminek értéke „mintegy ötezer márka volt”, Frigyes pedig az összes hajóját, amely Regensburgból idáig szállította a keresztieseket, a rakománnyal együtt Bélának ajándékozta.⁴⁷ A jó politikai viszonyt szövetségkötéssel is megpecsételték, Frigyes császár és Béla király eljegyezték gyermekeiket: Frigyes herceget Béla egyik leányával jegyezték el.⁴⁸ Ez a kedvező légkör annyira jó emléket hagyott a császári családban, hogy fia, a későbbi VI. Henrik császár palermói palotájának egyik freskóján meg is örökítette édesapja magyarországi fogadtatását.⁴⁹

A Magyar Királyságot elhagyva, a Bizánci Birodalom területén azonban a két császár között már nem volt ennyire megfelelő a politikai viszony annak ellenére, hogy 1188-ban Nürnbergben megegyeztek a nyugati keresztiesek átvonulásának feltételeiről. Ennek egyik oka az volt, hogy Nisben Frigyes nemcsak a szerb fejedelemmel és annak testvérével találkozott, hanem a bolgárok Bizánc-ellenes lázadását vezető két testvérrel, Aszen Ivánnal és Péterrel. Ez megdöbbsentette II. Iszaakioszt, aki még azt is megtudta, hogy saját követei is ellene fordultak és Frigyes mellé álltak. Iszaakiosz ezekre az eseményekre rosszul reagált: a bizánciakkal bizalmatlan Frigyes Konstantinápolyba küldött követeit elfogatta és túszként magánál tartotta, hogy így próbálja meg Frigyes megakadályozni a következőkben attól, ami az előző kereszties hadjáratok idején történt: rablások, erőszakoskodások, ellenségeskedés. Ezeket az eseményeket azonban a bizánci császár nem tudta megakadályozni: Frigyes szabályos ostromban fog-

47 III. Béla emlékezete 1981, 78.

48 Borosy 1996, 32. Frigyes herceg 1191-ben a Szentföldön meghalt, így ebből az eljegyzésből ugyanúgy nem lett házasság, mint az 1180-as évek elején Imre herceg – a későbbi Imre király – és Frigyes leányának eljegyzéséből.

49 Makk 1996, 178.

lalta el Philippopoliszt, követei elfogásának a hírére fiát, Frigyes herceget a bizánci területek dűlására küldte, illetve hazaüzent Henrik fiának, hogy gyűjtsön hajóhadat Konstantinápoly ellen. Ezek után a pápához, III. Kelemenhez fordult, hogy a keresztes hadjárat keretében elfoglalhassa Konstantinápolyt, amelynek ostromát 1190 tavaszára tervezte.⁵⁰

Ebben a válságos helyzetben III. Béla megpróbált az ellenségeskedő uralkodók között közvetíteni. Első lépésként 1189 novemberében levélben kérte Frigyeset, hogy a velük tartó magyarokat engedje el a keresztes seregtől.⁵¹ Ezt Frigyes úgy értékelte, hogy Béla a saját vejét, Iszaakiosz császárt előnyben részesíti vele szemben, de nem tartotta vissza azokat a magyarokat, akik Béla parancsára vissza akartak térni. Decemberben a győri püspök és hat ispán vezetésével a magyarok nagy része visszafordult, „Három magyar ispán vagy báró”⁵² azonban továbbvonult Konstantinápoly felé csakúgy, mint Géza herceg. A visszatérő magyarokkal azonban követet küldött Frigyes Bélához, mert nem szeretett volna konfliktusba keveredni új szövetségeseivel.

Egy konfliktus természetesen nem volt érdeke Bélának sem, de az sem, hogy a Bizánci Birodalom a Német-római Császárság rovására meggyengüljön. Ezért 1190 januárjában levelet írt vejének, Iszaakiosz császárnak, amelynek tartalmáról értesítette Frigyeset is, „amelyben arra figyelmezteti őt {Iszaakioszt}, hogy makacssága egész országa számára igen káros és veszélyes.”⁵³ Végül nem sokkal később, 1190 februárjában a két császár Drinápolyban békét kötött egymással, és megegyeztek arról, hogy Iszaakiosz nem a Boszporusznál, hanem a Dardanelláknál szállítja át a német kereszteseket, akiknek az élelemmel történő ellátásáról Kis-Ázsiában is gondoskodni fog.⁵⁴ A Dardanellákon való átkelés 1190 márciusában megtörtént, azonban néhány hónappal később, 1190. június 10-én az idős Frigyes császár a Szálef folyóba fulladt. A hadjárat a császár halála után ugyan folytatódott, de már nem volt ugyanolyan erőteljes, mintha maga Frigyes vezette volna a német kereszteseket.

50 Runciman 1999, 651–652.

51 Pauler 1899b, 5; III. Béla emlékezete 1981, 80.

52 III. Béla emlékezete 1981, 80.

53 III. Béla emlékezete 1981, 81.

54 Runciman 1999, 652.

I. Frigyes kereszties seregének az átvonulását Magyarországon és a bizánci területeken jó egy évvel az események után, 1191 őszén beszélte meg III. Béla és II. Iszaakiosz. A Szerémségben létrejött személyes találkozón valószínűleg elégedettek lehettek azzal, ahogyan ezt a nehéz külpolitikai kérdést megoldották, és ez főképpen Bélának volt köszönhető, aki okosan, ügyes diplomáciai érzékkel rendezte el a felmerülő politikai problémákat.⁵⁵

Magyar király a Szentföldön

II. András katonai erényeit és magatartását a Képes Krónika mellett Antonio Bonfini is méltatja:

„Ámde azt mondják, a trónra is azért vágyakozott módfelett, hogy valami magához és őseihez méltó dolgot cselekedhessen.”⁵⁶

Ez az „őseihez méltó dolog” lett volna szentföldi hadjárata, amelyre többször fogadalmat tett, és amelyre késlekedése miatt még herceg korában III. Ince pápa többször fel is szólította; azonban azután, hogy 1205. május 29-én János kalocsai érsek királlyá koronázta, még több mint tíz évig nem indult el, hogy fogadalmát teljesítse.

Ince pápa tudta – és ezt csak megerősítette a fiatalok kereszties megmozdulásának (1212)⁵⁷ tragikus végkifejlete –, hogy csak egy jól szervezett nyugati kereszties sereggel lehet győzelmet aratni a Szentföldön, olyannal, amely Las Navas de Tolosánál megállította és viaszszorította a muzulmán támadást. Ennek érdekében már 1213-ban Franciaországba küldte legátusát, Courconi Róbertet, hogy kezdje meg egy új kereszties hadjárat szervezését, ugyanakkor 1215-re összehívta az egyetemes zsinatot, amelynek egyik legfontosabb kérdése ennek a kereszties hadjárat megszervezése volt. 1213 áprilisában szétküldte a zsinatra hívó levelét mind a nyugati, mind a keleti pátriárkáknak, érsekeknek és püspököknek.⁵⁸

55 Makk 1996, 221; Kristó 2001, 178.

56 Bonfini 1995, 386.

57 Bozsóky 1995, 168–174; Runciman 1999, 745–749.

58 Török 1999, 65–66.

Ezzel együtt Ince újra sürgette Andrást, hogy teljesítse keresztes fogadalmát, de még 1213 februárjában – az ország helyzetére való hivatkozással – megengedte, hogy három évvel elhalassza a Szentföldre való indulását. Andrásnak a következő évben, 1214-ben írt levelének egy részletéből kiderül, hogy felesége meggyilkolása után még inkább foglalkoztatta a szentföldi zarándoklat gondolata. Ebben azzal a kéréssel fordult a pápához, hogy a következő évben tartandó egyetemes zsinatra bizonyos magyar főpapoknak ne kelljen elmenniük a tervezett keresztes hadjárat miatt. András már 1215-ben, még a lateráni zsinat előtt el akart indulni szentföldi hadjáratára. Éppen ezért nem fogadhatjuk el azt a nézetet, hogy csak akkor kezdett készülődni fogadalmának teljesítésére, amikor arra nyílt esetleges lehetősége, hogy Konstantinápolyban latin császárrá koronázzák, erre pedig csak I. Henrik halála, 1216. június 11-e után lett volna alkalma, hiszen András még 1215 elején vagy nyarán, de még a november 1-jére összehívott zsinat előtt szeretett volna indulni.⁵⁹ Hogy ez miért nem történt meg, arra az 1215 végén, tehát már a lateráni zsinat idején írt levelében adja meg a feleletet: „[...] fiunknak {Kálmánnak} Galícia {Halics} királyává koronáztatására irányuló kérelmünk apostoli rendelettel meghallgatásra talált, ámbár legújabbán Galícia népe elfordult a neki leteendő hűségesküdtől, sőt a körülakó ruténekből toborzott sereg Galícia várát, ahol fiunk híveivel tartózkodott, ostromzár alá vette. Emiatt oly sietve s váratlanul kellett odaigyekeznünk, hogy [...] még seregünket sem tudtuk bevárni.”⁶⁰ Tehát a politikai ok az volt, hogy fiának, Kálmánnak, a halicsi királynak azonnal katonai segítséget kellett adnia az ellene lázadók megfékezésére. Végül 1216 végére állt helyre a rend és lett újra szilárd Kálmán hatalma.

A másik ok, ami miatt 1215-ben a szentföldi keresztes hadjárat megindítása halasztást szenvedett, elsősorban nem politikai indok volt, de mivel a korban egy király házasságkötése politikai lépés is volt, akár annak is tekinthetjük: ugyanis felesége, Gertrúd meggyilkolása után II. András 1215-ben újra megházasodott. Ifjú felesége, Jolánta, II. Fülöp francia király unokatest-

59 Bárány 2013 és Bárány 2016 tanulmányai erről a kérdéstről részletesen, Veszprémy 2008, 114.

60 Árpád- és Anjou-kori levelek 1960, 128.

vérének, Courtenay Péter auxerre-i és namuri grófnak volt a leánya, édesanyja, Flandriai Jolán pedig Balduin, majd az őt követő Henrik konstantinápolyi latin császároknak volt a nővére.⁶¹ A házasság létrejöttében valószínűleg nagy szerepe volt Henrik császárnak (1206–1216) és Margit thesszalonikéi királynénak, András nővérének. A politikai háttérben egy kibontakozóban lévő francia-magyar-szerb szövetség állhatott, amely a Balkán-félsziget bolgár és epiruszi görög államai ellen irányult. András apósa II. Fülöp rokona volt, és így a magyar király már két szálon is kapcsolódott a francia uralkodóhoz, ugyanis első feleségének, Gertrúdnak a testvére, Ágnes, Fülöp felesége volt – igaz ugyan, hogy emiatt III. Ince pápa többször tiltakozott, mert egyházilag nem volt törvényes a kapcsolatuk.

1215-ben, András és Jolánta esküvőjének évében Henrik császár találkozóra hívta Andrást és a szerb fejedelmet. A Nisben létrejött találkozó hosszútávon ugyan eredménytelennek bizonyult, de azt mutatta, hogy Andrást egyre jobban foglalkoztatta a Balkánon kialakuló politikai helyzet.⁶² Mielőtt azonban lépéseket tudott volna tenni ez ügyben, 1215. november 11-én kezdetét vette a IV. lateráni zsinat, amely egyik fő feladatának tekintette egy új keresztes hadjárat meghirdetését és megszervezését.⁶³ A magyar egyház részéről jelen volt János esztergomi érsek, Róbert veszprémi püspök és Uriás pannonhalmi apát, pedig András már említett 1214-ben írt levelében arra kérte III. Ince pápát, hogy ne kelljen részt venniük a zsinaton, valószínű azonban, hogy a keresztes hadjárat halasztása miatt el tudtak menni a zsinatra, majd később Uriás apát részt vett a szentföldi hadjáratban is.

A IV. lateráni zsinat 1217. június 1-jére hirdette meg a keresztes had gyülekezését és indulását. Az egyetemes zsinat felhívása az angol, francia és itáliai területeken nem talált jelentősebb visszhangra, komoly seregeket nem is lehetett ezekről a területekről toborozni. II. Andráson kívül igazából csak a délkeleti német területek mozdultak meg: Wittelsbach Lajos bajor, VI. Lipót osztrák és VII. Ottó meráni hercegek vették fel a keresztet. Lipót az unokatestvére volt

61 Pauler 1899b, 54.

62 Magyar történet 1935, 437–438.

63 Jedin 1998, 53–56.

Andrásnak, Ottó Gertrúd testvére volt: a magyar királlyal német rokonai indultak a Szentföldre.⁶⁴

Azonban mielőtt még megkezdődött volna a tényleges szervezés, Henrik latin császár 1216 júniusában Thesszalónikében váratlanul meghalt, így megüresedett a latin császári trón, 1216 júliusában pedig III. Ince pápa is meghalt, utódja III. Honorius pápa lett (1216–1227), akitől András azt kérte, hogy keresztes seregével már 1217 elején útnak indulhasson a Szentföld felé. Honorius – aki már egy korábbi levelében már sürgette Andrást, hogy teljesítse minél előbb fogadalmát – 1217. január végén meg is ígérte a magyar királynak, hogy még annak az évnek a húsvétján hadba szólítja a kereszteseket. Ugyanebben az évben a keresztes hadjárat költségeire, illetve ezekkel összefüggésben András új adófajtákat vezetett be, a rendkívüli adót és a nyolcvanadot.

András a tengeri utat választotta, de nem a szicíliai vagy dél-itáliai kikötőket, ahogyan azt a IV. lateráni zsinaton elhatározták, hanem a dalmát tengerparti kikötővárosból, Spalatóból akart indulni. Ehhez a tengeri úthoz a hajókat a Magyar Királyság nagy ellenfelétől, a negyedik keresztes hadjárat idején Zára elfoglalásában dicstelen szerepet játszó Velencétől bérelte.⁶⁵

A keresztes hadjárat előkészületei alaposak voltak, ezt az is mutatja, hogyan fogadták a Szentföldön a keresztények, illetve hogyan írnak a korabeli krónikások az érkező keresztes seregről.⁶⁶ Mikor András seregével Ciprusra ért, megtartották az első haditanácsot. Ezen a tanácskozáson három király volt jelen: Andráson kívül a jeruzsálemi, Brienne-i János (1210–1237), és a fiatal ciprusi uralkodó, I. Lusignani Hugó (1205–1218), illetve csatlakozott hozzájuk a tripoliszi gróf, IV. Bohemund (1187–1233). A hadjáratnak ezt az első részét, amely a Szentföldön zajlott, a „három király hadjáratának” is nevezi néhány krónikás.⁶⁷

64 Magyar történet 1935, 440–441.

65 Pauler 1899b, 60.

66 Sweeney 1984, 123. Ezeknek a forrásoknak – főképpen Jacques de Vitry krónikájának – tükrében nem fogadhatjuk el azt a feltételezést, amely Marczali Henrik óta oly gyakran felvetődik a történészek körében, hogy András részéről ez a vállalkozás „katonai jelentőséget mindvégig nélkülöző keresztes hadjárat”, egyszerű „ereklyevásárlás”, csak valamiféle „turistaút” lett volna.

67 Bozsóky 1995, 127.

A ciprusi haditanácson semmi konkrét katonai, hadvezetési dolgot nem tudtak megbeszélni, ugyanis VI. Lipót és a bajor herceg már Akkonban voltak, és nélkülük nem akartak dönteni a hadjárat kérdéseiről. András és a többi uralkodó ezért tovább hajóztak Akkonba, ahol november 3-án a jeruzsálemi pátriárka a Szent Kereszt-ereklye megmaradt részét elhozta a keresztes vezérek elé: András és Lipót herceg mezítláb járultak a Szent Kereszt-ereklye elé és megcsókolták.⁶⁸

Akkonban már nagyobb körben tartottak haditanácsot, mégpedig András sátrában, ami azt jelentette, hogyha nem is hivatalosan, de őt tekintették a hadjárat vezérének. Ezt azzal is magyarázhatjuk, hogy a magyar keresztes sereg volt a legnagyobb létszámú, hiszen akármennyire is becsüljük a sereg létszámát – a néhány ezertől akár 20 ezerig –, annyi bizonyos, hogy a szemtanú krónikás Jacques de Vitry szerint a harmadik keresztes hadjárat óta nem volt akkora sereg a Szentföldön, mint a magyar. A magyarokból, németekből és az osztrák területekről érkezőkből álló keresztes sereg, amelynek nem volt kinevezett vezére, a novemberi és decemberi időszakban az akkoni táborból kiindulva három támadást indított, amelyek közül egyik katonai akció sem hozott komoly sikert, nem járt olyan eredménnyel, amely segíthette volna Jeruzsálem keresztény elfoglalását. Ennek ellenére ezeket a katonai műveleteket nem tartjuk teljesen elhibázottnak és eredménytelennek. A második és a harmadik katonai akcióban András már nem vett részt: betegen tért vissza az első után, majd a Tábor-hegyi erőd ostromát követően unokatestvéréhez, IV. Bohemund tripoliszi grófhoz utazott Hugó ciprusi királlyal. A látogatás indoka esküvő volt: Bohemund feleségül vette Hugó féltestvérét, Melisendát. Azonban néhány nappal az esküvő után temetést tartottak: Tripoliszban 1218. január 10-én meghalt a fiatal ciprusi király, Hugó. Trónja csecsemő fiára, Henrikre maradt, a régens özvegye, Jeruzsálemi Alíz lett.⁶⁹

Ugyanebben az időben András elhatározta, hogy hazatér. Seregével végigvonult Kis-Ázsián egészen Konstantinápolyig, majd a Balkánon át ért Magyarországra, ahol az általa Honorius pápának írt levél szerint súlyos helyzet fogadta. A több hónapig tartó út alatt azonban olyan politikai szövetségeket

68 Pauler 1899b, 63.

69 Bozsóky 1995, 128–134.

kötött, amelyek első ránézésre igencsak furcsának tűnnek. Pauler Gyula óta a történészek sorra veszi ezeket a Szentföldről Magyarországra tartó úton elhatározott házassági szövetségeket, természetesen nem felejtkezve el arról, hogy a kor felfogása szerint egy király a fiainak és leányainak elsősorban nem házastársat keresett, hanem a politikai szövetségesek lehetséges táborát próbálta meg növelni.⁷⁰ A házassági tervekről a hazatérte utáni évben, 1219-ben, a pápának írt leveléből tudunk meg fontos részleteket.⁷¹ A levél első fele Magyarország szomorú helyzetét festi le élénken, talán kissé eltúlozva azt a súlyos helyzetet, amely hazajövele után fogadta Andrást, a második része viszont a politikai helyzettel foglalkozik, melyet természetesen úgy ír le a pápának, mint ami a Szentföldi helyzet javára vált: „[...] szándékunk szerint a tengeren túl tovább nem tartózkodhattunk, de ha akaratumk ellenére jobb belátásból vissza is térünk, szerencsés hazajövetelünkkel átmenőben a Szentföldnek nem kevesebb kedvezést szereztünk, mintha tovább időztünk volna Jeruzsálem körül.”

Ezt követően levelében rátér az első házassági tervre: Kis-Örményország királya – aki a királyi címet VI. Henrik császártól kapta – II. Leó volt (1185–1219), aki a magyar király fiát, András herceget leányával kívánta összeházasítani és rá akarta bízni az ország trónját. A fiatal keresztény királyság akkoriban volt megerősödőben: Leó idősebb leánya Brienne-i János jeruzsálemi király felesége volt, így a tervezett házasságnak révén András rokonságba került volna a jeruzsálemi királlyal is, akivel a keresztes hadjáratban együtt harcolt.

A szárazföldi út következő állama az ikoniumi Szultánság volt, ahol „Ikonium szultánja is követet küldött hozzánk azzal, hogyha valamelyik leányunkat vagy rokonunkat hozzáadjuk feleségül, elvetve hitetlenségét, keresztény hitre tér és felveszi a keresztséget.” – ahogy András írja levelében. Ebben az időben I. Izz ad-Dín Kejkáusz volt az Ikoniumi szultán (1210–1220), aki hajlandó lett volna a keresztény hitre térni, ha András az egyik leányát vagy más nőrokonát hozzáadja feleségül. Ez nagy jelentőségű kérés volt, hiszen nagyon ritka volt muzulmán uralkodóktól a keresztény hitre való áttérés gondolata, a korban nincs is tudomásunk valamely más muzulmán uralkodónak ilyen elhatározásáról.

70 Pauler 1899b, 69–70.

71 Árpád- és Anjou-kori levelek 1960, 130–132.

A következő megállapodás Nikaiában történt a (görög) császárral, I. Laszkarisz Theodorral (1208–1222), András sógorával: szövetségük megerősítésére eljegyezték gyermekeiket, Máriát és Bélát, a későbbi IV. Bélát.⁷²

Nem tudjuk, hogy ezután Konstantinápolyban találkozott-e anyósával, Jolánnal, a régenssel, azt azonban tudjuk, hogy II. Aszen Iván bolgár cár (1218–1241) feleségül kérte András leányát, Máriát.

András 1218 vége felé térhetett vissza Magyarországra, és ha rátekintünk a térképre, azt láthatjuk, hogy a Tripoliszi Grófságtól kezdve, Bulgárián és a Thesszalonikéi Királyságon át rokonokkal és szövetségeseikkel vette körbe a konstantinápolyi császári székben régensként ülő anyósát, Jolánt: még a muzulmán ikoniumi szultán is András barátságát kereste. Ezeket áttekintve nem mondhatjuk egyértelműen, hogy András szövetségekötési elképzelései ötletszerűek lettek volna, még annak ellenére sem, hogy a következő években ezek az elképzelések megváltoztak.⁷³

András hazatérte után az ötödik keresztes hadjárat eseményei tovább folytatódtak, sőt, 1218 tavaszán erősödtek a katonai műveletek. VI. Lipót osztrák herceg kereszteseihez, akik között magyarok is voltak Tamás egri püspök vezetésével, Nyugat-Európából érkezett keresztesek csatlakoztak, és Damiettát kezdték ostromolni, de ez az ostrom végül ugyanúgy sikertelen maradt, mint András szentföldi katonai műveletei. Az ostrom hosszan elhúzódó és nagyon nehéz volt, sokan haltak meg a keresztesek közül, közöttük két magyar püspök is: Pauler Gyula Péter győri és Simon váradi püspököt említi.⁷⁴ Damietta sikertelen ostroma után, 1220 táján tértek vissza Magyarországra Tamás és Róbert püspökök, akik valószínűleg találkoztak a keresztesek táborában lévő Assisi Szent Ferencsel.

72 Nikaiában egyébként az addig ellenséges támadás vagy egyéb kellemetlenség nélkül megtett utat egy politikai konfliktus zavarta meg: Gézának, II. András nagybátyjának a fiai, akiket már magyar főurak 1210-ben a magyar trónra szerettek volna meghívni, vitába szálltak vele. Ennek ellenére András zavartalanul folytatta útját.

73 András a későbbiekben valószínűleg már nem tervezte latin császárrá választását, ezt az is mutatja, hogy mikor sógorát, Courtenay Róbertet anyja, Jolán halála után – valószínűleg III. Honorius pápa tanácsára – császárrá választották, 1220–1221-ben a telet Magyarországon töltötte anélkül, hogy András felvetette volna azt, hogy ő akarna császár lenni. Sőt, mikor Róbert 1221 márciusában tovább utazott Konstantinápoly felé, András és fia, Béla elkísérte útján Bulgáriáig, ahol részt vettek Mária és Iván cár esküvőjén.

74 Pauler 1899b, 71.

Andrást 1223-ban Honorius pápa levélben kéri, hogy újra vegye fel a keresztet, ugyanis II. Frigyes császár ígéretet tett arra, hogy 1225-ben kereszties hadjáratot fog indítani a Szentföldre és ehhez kérte a pápa András részvételét az 1223 nyarán, esetleg őszén írt levelében: „[...] Mily nagyszerűen fogna készülni e segítségre Magyarország, mely a kereszt ellenségeinek oly rettenetes! Távoll legyen, hogy az Isten fiáért folyt harcban éppen Endre {II. András} népe ne fegyverkezzék, hagyja rozsdásodni kardját, tegyen le a győzelemről.”⁷⁵

András nem idegenkedett a tervtől, több püspök és főnemes is felvette a keresztet, de végül magyar keresztiesek nem indultak a Szentföldre. Közel kétszáz évvel azt követően, hogy Szent István a Nyugat-Európából érkező zarándokok előtt megnyitotta Magyarországot, a kereszties mozgalomban, a fegyveres zarándoklatban való közvetlen magyar részvétel befejeződött. Magyarország továbbra sem szakadt el a kereszties eszmétől, de ezután már más formában vett benne részt. A kereszties hadjáratoknak Magyarország szempontjából fontos első része lezárult.

Gertrudis királyné síremlékének töredékei, 1235 körül
Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria, Budapest

75 Idézi Pauler 1899b, 85–86.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Armesto 2001.** Felipe-Fernandez Armesto: *A középkor története*. Athenaeum Kiadó, Budapest, 2001.
- Az államalapítás korának 1999.** Kristó Gyula et al. (szerk.): *Az államalapítás korának írott forrásai*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.) Szeged, 1999.
- Árpád- és Anjou-kori levelek 1960.** Árpád-kori és Anjou-kori levelek XI–XIV. század. Közzéteszi: Makkai László és Mezey László. Gondolat Kiadó, Budapest, 1960.
- Bárány 2013.** Bárány Attila: II. András és a Latin Császárság. *Hadtörténelmi Közlemények*, 126. (2013) 2. sz. 461–480.
- Bárány 2016.** Bárány Attila: A kereszties hadjárat és a Latin Császárság. In: Bárány Attila – Benkő Elek – Kárpáti Zoltán (szerk.): *Pilisi gótika. II. András francia kapcsolatai*. Ferenczy Múzeumi Centrum, Szentendre, 2016. 53–62.
- Bonfini 1995.** Antonio Bonfini: *A magyar történelem tizedei*. Balassi Kiadó, Budapest, 1995.
- Borosy 1996.** Borosy András: A kereszties háborúk és Magyarország. *Hadtörténelmi Közlemények*, 109. (1996) 1. sz. 3–43.
- Bozsóky 1995.** Bozsóky Pál Gerő: *Kereszties hadjáratok*. Agapé, Kft, Ferences Nyomda és Könyvkiadó, Szeged, 1995.
- Duroselle 1991.** Jean-Baptiste Duroselle: *Európa népeinek története*. Officina Nova, Budapest, 1991.
- Foss 2000.** Michael Foss: *Az első kereszties hadjárat*. Gold Book, Budapest, 2000.
- Györffy 1983.** Györffy György: *István király és műve*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1983.
- Halecki 1993.** Oscar Halecki: *Európa milleniuma*. Századvég Kiadó, Budapest, 1993.
- Jedin 1998.** Hubert Jedin: *A zsinatok története*. Ecclesia Szövetkezet, Budapest, 1998.
- Kristó 2001.** Kristó Gyula: *Magyarország története 895–1301*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.

- Magyarország története 1987.** Pach Zsigmond Pál (főszerk.): *Magyarország története – Előzmények és magyar történet 1242-ig I–II.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987.
- Magyar történet 1935.** Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet I–V.* Maecenas Könyvkiadó, Budapest, 1990.
- Makk 1996.** Makk Ferenc: *Magyar külpolitika (896–1196).* (Szegedi Középkor-történeti Könyvtár 2.) Szeged, 1996.
- Matthew 1989.** Donald Matthew: *A középkori Európa atlasza.* Helikon Kiadó, Budapest, 1989.
- Pauler 1899a.** Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I.* Reprint. Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése – Állami Könyvterjesztő Vállalat, Budapest, 1984.
- Pauler 1899b.** Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt II.* Reprint. Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése – Állami Könyvterjesztő Vállalat, Budapest, 1984.
- Runciman 1999.** Steven Runciman: *A kereszties hadjáratok története.* Osiris Kiadó, Budapest, 1999.
- Sigal 1989.** Pierre Sigal: *Isten vándorai.* Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1989.
- Sweeney 1984.** James Ross Sweeney: *Magyarország és a kereszties hadjáratok a 12–13. században. Századok, 118. (1984) 1. sz. 114–124.*
- Szamota 1891.** Szamota István: *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten 1054–1717.* Reprint. Históriaantik Könyvesház, Budapest, 2013.
- Szöveggyűjtemény 1999.** Középkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény. Közzé teszi: Sz. Jónás Ilona Osiris Kiadó, Budapest, 1999.
- Török 1999.** Török József: *Egyetemes egyháztörténelem I–II.* Szent István Társulat, Budapest, 1999.
- Veszprémy 1999.** Az első és második kereszties háború korának forrásai. Közzé teszi: Veszprémy László. Szent István Társulat, Budapest, 1999.
- Veszprémy 2008.** Veszprémy László: *Lovagvilág Magyarországon. Lovagok, keresztiesek, hadmérnökök a középkori Magyarországon.* Argumentum Kiadó, Budapest, 2008.
- III. Béla emlékezete 1981.** Kristó Gyula – Makk Ferenc: *III. Béla emlékezete.* Magyar Helikon, Budapest, 1981.